

Наталія Цимбал

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри
практичного мовознавства Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини (Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА МОТИВАЦІЇ

У лінгвістиці посилюється увага до вивчення мотиваційних процесів у лексиці. Виокремилася галузь – мотивологія, яка досліджує лексико-семантичне явище мотивації слів, сутність якого складають мотиваційні відношення лексичних одиниць, що охоплює мотивовані і немотивовані слова мови.

У так званій “типології типологій” номінації (В.Г. Гак) (ієрархія номінації, функція номінації, об’єкт номінації (номінат), структура (зовнішня форма) номінації, спосіб найменування, суб’єкт номінації (в тому числі соціальний аспект, інформативний аспект та суб’єктивне відношення суб’єкта та об’єкта) спосіб найменування (внутрішня форма, *мотивація*) займає особливо значущу та складну для дослідження позицію [3, 321].

Перші мотивологічні праці з’явилися на початку 70-х років ХХ ст., хоч окремі її поняття висвітлювалися ще в античні часи (“ідея імені”, “ідея образу” у філософії Платона). Вільгельм Гумбольдт та Олександр Потебня запропонували поняття *внутрішньої форми слова*, яке, зазнавши різних філософських та лінгвістичних інтерпретацій, стало одним з основних понять мотивології поруч із Соссюрівськими мотивованими та немотивованими словами (знаками) та асоціативними (мотиваційними) відношеннями. Ф. де Соссюр пише: “Основний принцип довільності знака не створює перепон для розрізнення в кожній мові того, що в принципі довільне, тобто немотивоване, від того, що довільне тільки відносно. Тільки частина знаків є абсолютно довільними; в інших же знаках виявляються ознаки, які дозволяють віднести їх до довільних різною мірою: знак може бути відносно мотивованим” [11, 163].

Дефініція лінгвістичного терміна мотивація залежить від напряму дослідження. Спершу мотивацію трактували у формально-структурному аспекті як вибір мовного матеріалу на позначення ознаки предмета з уже наявного в мові складу морфем (В.О. Звегінцев, О.І. Смирницький). Починаючи із середини ХХ ст. розгляд мотивації отримав семантичне спрямування у зв’язку з розробкою російським дослідником Г. Винокуром методики словотвірного аналізу та критерію встановлення похідності на семантичній основі. М.Д. Голєв, вивчаючи динамічний аспект лексичної мотивації, зазначив, що лексична

мотивація – це процес супозиційно-мотиваційного забезпечення актів деривації лексичних одиниць, вперше чи повторно утворюваних, причому результатом мотиваційної діяльності є функціонування мотивата [4, 38]. У структурно-семантичному аспекті, за О.Й. Бліноюю, мотивацію розуміємо як зв'язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семеми) і звукової оболонки слова (лексеми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю [2, 297-298]. За О.О. Селівановою (когнітивно-ономісіологічний підхід), мотивацію – це наскрізна лінгвопсихоментальну операція представлена в ономасіологічній структурі знака певних зв'язків компонентів концепту як відповідника значення та структури знань про позначуване в етносвідомості [8, 180]. Зазвичай, мета і завдання конкретно лінгвістичного дослідження дають підстави для формулювання визначення.

Базовими поняттями мотивології поряд з мотивацією є мотивованість та внутрішня форма слова. Трактують ціх понять неоднозначне. Так, Д.У.Ашурова вважає, що *мотивація* – це вибір і закріплення в семантиці похідного слова категорійних ознак предмета, *мотивованість* – властивість похідного слова, що характеризується структурно-семантичною співвіднесеністю похідного слова з твірним словом і з структурно однотипними словами, а засобом вираження мотивованості є *внутрішня форма*, під якою розуміємо мотиваційну ознаку, покладену в основу найменування [1, 35-36]. На думку Н.Ю.Саннікової, терміни мотивованість і мотивація є ідентичними [7, 7]. Зазначимо, що у багатьох дослідженнях терміни мотивація і мотивованість уживаються як абсолютні синоніми.

Вивченню мотиваційних процесів присвячено праці А.Д.Аділової, А.Г.Антипова, Р.О.Бачкура, О.Й.Бліноюї, Т.І.Вендіної, М.М.Гінатуліна, М.Д.Голєва, М. Докуліла, Т.Л.Канделакі, П.А.Катишева, Т.Р.Кияка, В.К.Павела, О.О.Селіванової, О.В.Тищенко, С.М.Толстой, В.А.Топіхи, І.С. Улуханова, О.Є.Хазімулліної, О.О.Штейнгарт та ін. Основними проблемами є типологія і функціонування мотиваційних ознак, детермінованість вибору мотиваційної ознаки, типологія мотиваційних відношень, зв'язок мотивації з категоріями словотвору, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, виявлення мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, мотивованість як показник системності лексики (термінолексики) та ін.

На сьогодні диференціюються такі напрями (підходи) до вивчення мотивованості:

лексико-семасіологічний: О.Й.Блінова, М.Д.Голєв,
М.Н.Янценецька, В.Г.Наумов, Т.А.Демешкіна, З.М.Богословська,
А.Н.Ростова, Є.В.Іванцов;

когнітивно-ономасіологічний: О.О.Селіванова, Т.А.Сидорова;

функціонально-ономасіологічний: В.Г.Гак, В.К.Павел;

ономасіологічний: О.С.Кубрякова

дериваційний: Р.О.Бачкур, І.С.Улуханов;

етимологічний: Й.О.Дзензелівський;

типологічний: А.Д.Аділова, М.М. Гінатулін;

лексикографічний: О.Й.Блінова, О.А. Штейнгарт,
Т.О.Ястремська та ін.;

стилістично-функціональний: О.Й. Блінова, М.Д.Голєв,
К.О.Долінін, Л.В.Дубіна, О.В.Найден, В.Г.Наумов, М.Н.Янценецька
та ін.

Безумовно, у багатьох роботах поєднано підходять до аналізу мотивації використовуючи принцип взаємодоповнення (комплементарності).

Загалом, у мотивологічних дослідженнях простежується синтез теоретико-методологічних основ з огляду на стан розвитку сучасної лінгвістики з її різнопадігмальними підходами (інтеграція генетичної, історичної; таксономічної, системно-структурної та комунікативно-функціональної, прагматичної парадигм).

Поширене трактування лексико-семантичної системи як утворення (підсистеми мови), що сформоване на основі смислових відношень лексичних одиниць, типів їх угруповань та характеру взаємодії між ними (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, у яких знаходять вираження результати семантичного варіювання словесних знаків (лексична синтагматика) [6, 417], доповнене “третім виміром” лексики – мотиваційними відношеннями (лексична епідигматика), яка передбачає асоціативно-номінаційні (асоціативно-мотиваційні) зв'язки лексичних одиниць [12, 4]. Таким чином визначення мовної системи загалом як абстрагованої від реальної мовленнєвої діяльності ієрархічної організації мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, морфем, лексем, графем, речень), передбачає структурування на підставі синтагматичних, парадигматичних, *епідигматичних* зв'язків між цими елементами на всіх мовних рівнях.

Мотивологія, виходячи з предмета її дослідження, перебуває на перетині, суміжжі різних галузей мовознавства. Так, традиційно явище мотивації декларується як лексикологічне (О.Й.Блінова) поряд з іншими одиницями (видами системних відношень, процесам, явищами) лексикології, а саме синонімією, антонімією, формальним варіюванням, класифікаційними відношеннями та ін. Тобто епідигматичні (мотиваційно-асоціативні) відношення з їх

одиницею (мотивемою – мотивованим словом (відносна (лексична і структурна) та абсолютна (фонетична) мотивація) протиставляються парадигматичним (синоніми, антоніми та ін.) та синтагматичним (синтагма).

Проте випадки абсолютної (примарної, фонетичної мотивованості), крім лексикології, є предметом дослідження також і фонетики, фонології, фоносемантики. У випадку відносної мотивованості мотивологія перебуває у полі зору як лексикології, так і словотвору. Отже, фонетична мотивованість – явище лексико-фонетичне, відносна лексична мотивованість – лексикологічне, відносна структурна (словотвірна) – лексико-словотвірне. Отже, є всі підстави вважати мотивованість явищем маргінальним залежно від типу вираженої у слові ознаки.

Епідигматичні (мотиваційні) відношення є найчастотнішим видом системних відношень у лексиці, хоч і найменш дослідженим у зв'язку з їх складністю та багатоаспектністю. Власне, мабуть, висловлювання “найменш дослідженими” не точно, варто сказати вимагає ширшого вивчення у різних аспектах. Треба зважити на такий аспект як умовна обмеженість предмета дослідження мотивології: мотивованою є тільки частина лексичного складу будь-якої мови, це похідні лексеми. З іншого боку, непохідні (немотивовані) лексеми можуть бути ономазіологічною базою (твірною основою) для мотивованих, отже, у мотивологічному аспекті може розглядатися будь-яке (мотивоване чи немотивоване) слово.

Для мотиваційного (як і будь-якого іншого дослідження) важливо окреслити методологічне підґрунтя. Загалом, методологія є способом пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини [9, 12]. Виходячи з предмета і дослідницьких завдань мотивології, визначаються основні методологічні принципи дослідження мотиваційних процесів. Загальними методологічними принципами сучасного мовознавства вважають експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність та функціоналізм [5, 207]. Базовий методологічний принцип нашого дослідження мотиваційних процесів у лексиці – функціональний.

Оскільки явище мотивації складне та різноаспектне варто виділити специфічні методологічні принципи мотивології як розділу мовознавства:

– **антропоцентризм.** Методологічний принцип антропоцентризму є визначальним у вивченні мотивації, яка є фіксацією усвідомленого мовцем зв'язку форми і змісту лексеми у зіставленні з явищами мовної та позамовної дійсності (референція), адже мова існує для людини і реалізується через людину (В. Гак). Творець мови, зокрема слів, – людина. Ознака – центр образу, яка

покликана стати внутрішньою формою слова (протовербальне явище), актуалізується у корі головного мозку носія мови шляхом встановлення асоціативних відношень, далі спостерігаємо вербалізацію мисленнєвого образу.

– *текстоцентризм (дискурсоцентризм)*. Цей принцип передбачає вивчення текстів як зафіксованих мотиваційних системних відношень. З огляду на сучасні лінгвістичні прадигми та предмет дослідження мотивології варто кваліфікувати цей напрям як дискурсоцентризм, особливо, якщо йдеться про дослідження діалектної лексики. Текст (дискурс) – це результат мовленнєвої діяльності людини, тому можемо вважати дискурсоцентризм похідним від антропоцентризму принципом.

– *детермінізм*. Вибір мотиваційної ознаки (у випадку лексичної мотивації) зумовлюється позамовною дійсністю, мовними, культурно-історичними, соціально-психологічними та ментально-психологічними чинниками.

– *системність*. Системність лексики передбачає: системність плану змісту, системність плану вираження та системність відповідності між планом змісту і планом вираження [10]. Системність відповідності між планом змісту і планом вираження є мотивованістю. Адже мотивованість визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семеми) і звукової оболонки слова (лексеми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю. Особливе значення має системність для термінологічної лексики. Епідигматичні (асоціативні, мотиваційні) відношення є одним із виявів системних відношень у лексиці.

– *аксіологічність*. Оцінний компонент присутній у номінативній структурі багатьох похідних лексем. Негативна чи позитивна конотація може бути виражена певними морфемами, що виявляється у процесі аналізу словотвірної мотивації.

– *багатоаспектність*. Мотивованість досліджується у різних аспектах (когнітивний, стилістичний, дериваційний, зіставно-типологічний та ін.) часто мета дослідження зумовлює одночасне використання кількох, що зумовлено багатоплановою сутністю мотивованості як лінгвістичного явища.

– *референтність*. Референтність як відношення вказівки між мовними одиницями і об'єктами світу є необхідним компонентом мотивації як процесу. Мотиватор і мотивована лексеми мають свої референти, але ці референти мають спільні ознаки, одна з яких шляхом асоціювання стає центром образу, внутрішньою формою нової номінативної одиниці.

– *динамічність*. Мова постійно розвивається, з'являються нові номінативні одиниці, змінюється значення наявних. Безумовно, мотивація – явище синхронне, але існують лексичні процеси

(ремотивація, демотивація та ін.), які є показниками динаміки розвитку лексичного складу. Оскільки мотивованість – це одна з ознак, характеристик слова, а слову властива динамічність, зокрема динамічність розвитку семантики, то цей принцип має бути врахований в описі мотиваційних відношень.

– *типологічність*. Мотивованість як усвідомлений зв'язок позначеного з позначуваним визначається етнокультурними, ментально-психологічними та ін. чинниками, що добре простежується у зіставно-типологічному аспекті. Зіставлення матеріалів різних мов, форм тієї самої мови (літературна мова і діалект) дає переконливі результати. Актуальність таких досліджень як на пряму і як прийому для кращої ілюстрації певного лінгвістичного явища не зменшується.

– *синхронність*. Мотивація – явище синхронне на відміну від похідності. Предметом мотивології є актуальний мотиваційний зв'язок на синхронному зрізі, хоч, безумовно, вивчення таких явищ як ремотивація, демотивація, неомотивація вимагають розгляду і діахронного аспекту.

У мотивологічних дослідженнях залежно від на пряму (описова чи зіставна) основним методом є описовий або зіставно-описовий. Аналіз семантичної структури лексем передбачає використання елементів структурного методу, зокрема компонентний аналіз. Дослідження номінативних одиниць у функціональному аспекті спричинює застосування окремих прийомів контекстуального аналізу; звернення ж до проблем, пов'язаних з ментальними категоріями, зумовлює необхідність застосування методик і прийомів концептуального аналізу. Використовуються прийоми мотиваційного, морфемного, словотворчого, етимологічного аналізу, а також кількісні підрахунки та інтроспекція.

Мотиваційний аналіз є специфічним прийомом мотивологічних досліджень. На підставі аналізу праць (О.Й.Блінова, В.Г.Гак, М.Д. Голєв, О.О.Селіванова та ін.) нами вироблено таку схему мотиваційного аналізу:

- визначаємо мотиваційну ознаку: компонент похідної (мотивованої) номінативної одиниці, який є вербальним виразником її внутрішньої форми;
- визначаємо лексичний мотиватор: зазначається слово-мотиватор, яке є базою лексичної мотивованості, пов'язаної з презентацією мотиваційної ознаки;
- визначаємо структурний мотиватор: зазначається слово(слова)-мотиватор, що є базою структурної мотивованості, пов'язаної з презентацією класифікаційної ознаки.
- спираючись на асоціативні зв'язки, вказуємо мотив номінації (функція, подібність, суміжність тощо);

- аналізуємо мотиваційну ознаку (мотиваційна форма і мотиваційне значення) як компонент назви, виходячи з мотиву номінації (субстантивні, ад'єктивні, процесуальні мотиваційні ознаки з подальшою ієрархічною (гіперо-гіпонімічною чи холо-партитивною) конкретизацією та системними характеристиками);
- характеризуємо мотиваційну ознаку за опозиціями істотна \ неістотна, випадкова \ не випадкова тощо;
- визначаємо типи мотивованості (абсолютна \ відносна, фонетична \ морфологічна \ семантична, повна \ часткова);
- визначаємо когнітивно-ономасіологічний тип мотивованості (про позиційно-диктумна,
- визначаємо типи внутрішньої форми (метафорична \ неметафорична, лексикалізована \ нелексикалізована, варіантна \ неваріантна, жива \ стерта та ін.);
- визначаємо зумовленість вибору мотиваційної ознаки у процесі номінації (позамовна дійсність, мовні, культурно-історичні та ментально-психологічні чинники);
- вказуємо на системотвірну функцію мотивації (наявну чи прогнозовану).

Безперечно, обов'язковим є виконання усіх етапів мотиваційного аналізу, здебільшого застосовувався частковий мотиваційний аналіз.

Отже, сучасні мотивологічні дослідження повинні спиратися на визначене для певного дослідження методологічне підґрунтя у взаємозв'язку з сучасними лінгвістичними парадигмами і принципами.

Використана література:

1. Ащурова Д.У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка. – Ташкент, 1991 – 99 с.
2. Блинова О.И. Мотивология и её аспекты. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: КРАСАНД, 2010. – 304 с.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 763 с.
4. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск: Изд-во Алтайского ун-та, 1989. – 252с.
5. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века. М.: Рос. гуман. ун-т, 1995 С. 198-210
6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под ред. Б.А.Серебренникова. – М., 1972. – 564 с.
7. Санникова Н.Ю. Мотивированность и производность слов в современном русском языке: Методические рекомендации. – Астрахань: Изд. дом “Астраханский университет”, 2006. –

- 17с.
8. Селиванова Е.А. Когнитивная ономаσιология. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
  9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Пдручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712с.
  10. Скороходько Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. – К.: Наукова думка, 1983. – 218 с.
  11. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696с.
  12. Шмелев Д.Н. О третьем измерении лексики // Рус. яз. в школе. – 1971. – № 2. – С. 3–11.